

УДК 355.45(477)

М. М. Лобко,

провідний науковий співробітник
центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, кандидат військових наук,
доцент, генерал-майор у відставці

Територіальна оборона України як фактор посилення обороноздатності держави

За результатами аналізу положень вітчизняного законодавства, оцінювання досвіду організації та ведення територіальної оборони, антитерористичної операції на сході нашої держави розроблені та обґрунтовані погляди щодо вдосконалення й подальшого розвитку системи територіальної оборони України.

Ключові слова: територіальна оборона України, збройна агресія, завдання територіальної оборони, сили безпеки і оборони, Збройні Сили України, місцеві органи виконавчої влади, управління територіальною обороною, Сили територіальної оборони.

Досвід подій на сході та півдні країни на початку 2014 р., проведення антитерористичної операції на сході держави підтвердив актуальність територіальної оборони України (ТО), необхідність її вдосконалення й подальшого розвитку, а також перегляд і вироблення правильних поглядів військово-політичного керівництва нашої держави на її організацію, планування та ведення.

Вітчизняні науковці, експерти висвітлювали проблеми ТО та шляхи їх розв'язання [1–4], однак більшість із них у своїх публікаціях не достатньою мірою враховували зміни умов, у яких перебуває Україна сьогодні, досвід підготовки і ведення територіальної оборони, а в дослідженнях спиралися на існуючу законодавчу базу, й тому отримані результати мали в основному статичний характер.

Розглядаючи питання організації, підготовки, планування та ведення ТО в Україні, варто звернути увагу й на іноземний досвід. Значна частка розвинених держав світу реалізує свою оборонну політику також через організацію та підготовку територіальної оборони. У більшості західних держав ТО тісно пов'язана зі збройними силами.

На думку багатьох експертів, найприроднішою є побудова системи територіальної оборони у Швейцарії. Армія цієї держави будується за принципами територіальної оборони. Армія комплектується за принципом загальної військової повинності. Усі чоловіки віком від 19 до 50 років проходять військову (альтернативну) службу. Невелика частка регулярного професійного війська утримує сучасну техніку й озброєння, планово здійснює підготовку значної кількості резервістів (95–98%), які утримуються за принципом міліцейської системи і зберігають при собі легке стрілецьке озброєння, боєзапаси та спорядження. Тобто завдяки національно-історичним і культурним особливостям розбудована національна регулярна армія для ведення оборони за принципами територіальної оборони [3].

ФРН утримує численну регулярну армію, яка комплектується за змішаним принципом, зокрема за вільним наймом – регулярні війська, за призовом – війська територіальної оборони, строкова служба у яких триває до шести місяців, далі – служба в резерві. Організаційна структура військ територіальної оборони відповідає військово-адміністративному поділу країни. 10% військ ТО утримуються на постійній основі (за вільним наймом), решта надходить по мобілізації. Головне завдання військ територіальної оборони – підготовка резерву для армії, формування бойових частин для сухопутних військ, ведення територіальної оборони держави [5].

США утримують велику за чисельністю Національну гвардію – потужний військовий і правоохоронний інститут, що виконує завдання із забезпечення національної безпеки у складі армії та являє собою організований резерв збройних сил США. Гвардія має складові компоненти на території всіх штатів і підпорядкована губернаторам (частина сил підпорядкована федеральним органам влади). Вона на добровільній основі комплектується

військовослужбовцями, які проходять мотивовану службу в резерві та можуть бути закликані до дійсної служби за наказом губернаторів або військового командування. Законодавством Національна гвардія наділена правом виконувати завдання із забезпечення безпеки як у військовій, так і в цивільній сферах [3, 6].

Уряд Польщі на основі аналізу подій в Україні взяв до уваги виявлені проблеми і вживає відповідних заходів з розбудови власної територіальної оборони. Зокрема, було сформовано і з 1 липня 2016 р. розпочало свою діяльність Бюро у справах створення територіальної оборони, яке в перспективі має бути перетворене на Командування територіальною обороною зі штаб-квартирою у Варшаві.

Згідно з планами Міністерства національної оборони Республіки Польща, всього будуть створені 17 бригад військ територіальної оборони загальною чисельністю 45 тис. осіб. У першій половині 2017 р. будуть сформовані три бригади з дислокацією у східних воєводствах РП (на кордонах з Україною та Білоруссю) зі штабами в містах Люблін, Жешув і Білосток. Наприкінці цього самого року – дві бригади на території Мазовецького воєводства та одна в районі Ольштина; у 2018–2019 рр. – ще одинадцять бригад [7].

Активно вирішуються питання територіальної оборони й у державах СНД. Наприклад, у жовтні 2011 р. президент Республіки Білорусь О. Лукашенко заявив про створення нової системи територіальної оборони, основою якої мали стати Війська територіальної оборони чисельністю 120 тис. бійців. Утім, створення нової системи територіальної оборони в республіці відбувається з низкою серйозних проблем [6, 8].

У Республіці Казахстан у грудні 2015 р. була затверджена «Концепція інтеграції системи територіальної оборони в загальну систему забезпечення військової безпеки Республіки Казахстан». Згідно із цим документом, у державі створюються війська територіальної оборони як резервний компонент збройних сил республіки, визначаються їхні завдання в разі введення режиму надзвичайного або воєнного стану, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, а також інші питання. У березні 2016 р. було створено Головне управління територіальної оборони як робочий орган генерального штабу збройних сил Республіки Казахстан. На посади командирів формувань військ територіальної оборони призначаються найбільш підготовлені офіцери. У системі курсів підвищення кваліфікації організоване навчання в Академії державного управління при президентові Республіки Казахстан за напрямом «Організація територіальної оборони» [6].

У Російській Федерації ТО розглядається як система заходів, що здійснюються в період дії воєнного стану з охорони та оборони військових, важливих державних і спеціальних об'єктів із забезпечення життєдіяльності населення, функціонування транспорту, комунікацій і зв'язку, об'єктів енергетики, боротьби з диверсійно-розвідувальними формуваннями іноземних держав і неза-

конними збройними формуваннями з метою створення сприятливих умов для функціонування вказаних об'єктів і застосування збройних сил РФ, інших військ, військових формувань, органів і створених на воєнний час спеціальних формувань. ТО ведеться на території РФ або в окремих її місцевостях, де введений воєнний стан. Залучаються до виконання завдань ТО збройні сили РФ, інші війська, військові формування, органи і створені на воєнний час спеціальні формування. Керівництво ТО здійснюють штаби ТО. Керівниками ТО є вищі посадові особи суб'єктів РФ, голови муніципальних одиниць [9].

Оцінюючи досвід організації ТО в іноземних державах доречно відмітити, що підходи до організації, вирішення завдань формування сил територіальної оборони, їх використання різноманітні, але водночас можна виокремити певні загальні принципи:

- територіальні війська – це складова або головна частина регулярної армії;
- територіальна оборона організується і проводиться на національній території держави;
- утримання військ територіальної оборони дешевше, ніж регулярних;
- основне навантаження з утримання військ територіальної оборони лягає на державний бюджет, часткове – на місцевий;
- повна або часткова мобілізація резервістів здійснюється в загрозований період або з оголошенням воєнного стану (крім США, де приведення військ Національної гвардії в бойову готовність здійснюється на місцевому рівні);
- переважно вільний доступ до зброї, яка зберігається вдома, або на підприємстві (складі) поруч із місцем мешкання, що дає змогу підтримувати високий ступінь готовності до дій та деякі інші.

Узагальнюючи, слід зазначити, що в нашій державі ТО доцільно будувати з урахуванням зазначених підходів і принципів, однак обов'язково враховувати геостратегічне положення, воєнно-політичну, воєнно-стратегічну обстановку довкола України та перспективи їх розвитку, наявність колективних систем безпеки, розміри території та стан її оперативного обладнання, демографічні умови, фінансово-економічні можливості, національно-історичні традиції, менталітет, морально-психологічний стан населення тощо.

У розділі III Закону України «Про оборону України» [10] устанавлюється, що «територіальна оборона України є системою воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період із завданнями:

- охорони та захисту державного кордону;
- забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил);
- охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій;
- боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконно утвореними озброєними формуваннями;
- підтримання правового режиму воєнного стану».

Закон установлює, що територіальну оборону на всій території України організовує Генеральний штаб (ГШ) ЗСУ, на території Автономної Республіки Крим, областей, у містах Києві та Севастополі – відповідно Рада міністрів Автономної Республіки Крим (РМ АРК), області, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації в межах своїх повноважень.

Безпосереднє керівництво територіальною обороною держави здійснює начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України.

До виконання завдань територіальної оборони в межах їхніх повноважень залучаються Збройні Сили України (ЗСУ), інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи Національної поліції, підрозділи Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й відповідні правоохоронні органи.

Основні завдання і заходи щодо підготовки та ведення територіальної оборони, повноваження Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, РМ АРК, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, військових формувань та основи їх взаємодії визначаються Положенням про територіальну оборону України, яке затверджує Президент України.

Зазначене Положення про територіальну оборону України [11] конкретизує питання територіальної оборони держави, викладені в [10]. Зокрема, в ньому визначаються основні заходи з організації виконання завдань ТО, питання її підготовки та ведення, повноваження державних органів, органів місцевого самоврядування та функції військових формувань з ТО, основи взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування та військових формувань тощо.

Зазначається, що територія України поділяється на зони ТО, які збігаються з межами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а зони поділяються на райони ТО в межах їхніх територій.

Установлено, що загальне керівництво підготовкою ТО здійснює Президент України – Верховний Головнокомандувач (ВГК) ЗСУ. Організація та керівництво ТО на всій території України покладається на ГШ ЗСУ через Головне командування Сухопутних військ ЗСУ, в межах оперативного командування – на відповідного командувача, у межах зони (району) ТО – на голову РМ АРК, голову обласної (районної), Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Для планування й координування дій з підготовки та ведення ТО у відповідних органах державної влади, органах військового управління утворюються структурні підрозділи ТО, у РМ АРК, місцевих державних адміністраціях – штаби ТО. Начальником штабу зони (району) ТО призначається відповідний військовий комісар. В органах державної влади, місцевих держадміністраціях розробляються плани (плани участі) ТО. У Генеральному штабі ЗСУ розробляється Зведений план ТО України.

У керівних документах ЗСУ територіальна оборона визначається як вид стратегічних дій, наводяться основні її положення. ТО розглядається як система загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період поза смугами (зонами, районами) бойових дій на всій території України або в окремих її територіях з метою захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших важливих національних інтересів держави. У документах також визначені основи підготовки, планування та керівництва територіальною обороною.

Для виконання завдань ТО у складі ЗСУ в особливий період передбачалося формування підрозділів територіальної оборони (батальйон, рота). Однак у керівних документах ЗСУ їхній статус не був визначений і, попри важливість завдань і значну загальну чисельність, вони не належали до видів (окремих родів військ) ЗСУ. Таке становище зберігається й до сьогодні. Системна підготовка до виконання покладених завдань не планувалася й не здійснювалася. Оскільки виконання завдань ТО та використання військових частин, підрозділів ТО ЗСУ, інших силових відомств у зоні бойових дій не передбачалося, то на їх озброєнні перебувала тільки легка стрілецька зброя й автомобільна техніка.

Агресія РФ, втручання російських парамілітарних збройних формувань у події на Донбасі призвели до стрімкого зростання розвідувально-диверсійної діяльності російсько-терористичних угруповань, а також тероризму, сепаратизму, бандитизму, мародерства, організованої злочинності, контрабанди в зоні проведення антитерористичної операції (АТО) та має тенденцію до поширення на значну територію України.

Слід урахувати, що військовим частинам, підрозділам ТО ЗСУ в зоні АТО довелося не лише виконувати завдання ТО, а й вести наступальні, оборонні та спеціальні бойові дії проти російських військ, сепаратистських угруповань та найманців, які мали на озброєнні крім легкої стрілецької ще й важку стрілецьку зброю, бронетехніку та артилерію, протитанкове озброєння та озброєння протиповітряної оборони. За таких умов виникла необхідність переглянути підходи до змісту завдань, бойового застосування, управління, організаційної структури, озброєння та військової техніки й оснащення всім необхідним військових частин, підрозділів ТО ЗСУ, інших військових формувань і правоохоронних органів, які залучаються до виконання її завдань.

Крім того, проведено оцінювання воєнно-стратегічної обстановки показує, що найбільшою загрозою незалежності й навіть існуванню Української держави є можливість за певних умов повномасштабної збройної агресії Росії проти України. Загальновідомо, що економічні, військові (навіть без урахування ядерної зброї), ресурсні, демографічні й інші потенціали України та Росії суттєво різняться не на нашу користь.

Підсумовуючи, слід зазначити, що на сьогодні змінились умови підготовки і ведення територіальної оборони,

а також *змінився зміст її завдань*. Такого висновку за результатами наукової та експертної дискусії дійшли й учасники конференції з питань ТО, що відбулась у Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського в березні 2018 р. [12]. Відтак, в умовах, що склалися для України, потрібен пошук нових шляхів підвищення обороноздатності й забезпечення своєї безпеки та оборони. Одним з таких шляхів, як показало проведене дослідження, є вдосконалення системи ТО, визначення нових поглядів та підходів до її організації, підготовки, планування і ведення. Це і визначає *мету* даної статті.

Аналіз положень Стратегічного оборонного бюлетеня України (СОБ) [13], Державної програми розвитку Збройних Сил України на період до 2020 р. [14] показує, що погляди на розв'язання проблем ТО в Міністерстві оборони України, ЗСУ змінилися не повною мірою. Ці погляди спираються на існуючу законодавчу базу України, яка, як показує проведене дослідження, є застарілою та потребує вдосконалення. Крім того, в Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України [15], яка визначає систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України в середньостроковій перспективі, сформованих на основі оцінки безпекового середовища через об'єднання оперативних спроможностей складових сектору безпеки і оборони України, завдання територіальної оборони для цього сектору не визначені. У пункті 21 Воєнної доктрини України [16] зазначається, що «оборона України шляхом проведення спільних операцій сил оборони поєднується з територіальною обороною, організовується опір на тимчасово захоплених ворогом територіях. Основою сил територіальної оборони є підрозділи Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення». У цьому нормативно-правовому документі питання територіальної оборони викладені, на думку автора, недостатньо.

В оновленому Положенні про територіальну оборону України [17] не повністю враховані зміни, що відбулись у безпековому середовищі, а відтак викладені положення цього документа недостатньо впливають на розв'язання проблем ТО в нових умовах.

Так, у випадку повномасштабної збройної агресії Росії проти України необхідно в зонах (районах, смугах) бойових дій організувати самооборону для здійснення оборони важливих населених пунктів та інших важливих об'єктів у єдиній системі оборони ЗСУ (сил оборони). Проведене оцінювання показує, що значна кількість важливих адміністративних, політичних, економічних і культурних центрів України перебуває в безпосередній близькості до її державного кордону або морського узбережжя: Одеса, Миколаїв, Херсон, Харків, Суми, а також важливі міста Мелітополь, Маріуполь, Бердянськ, Шостка та ін. У разі здійснення широкомасштабної агресії проти України постає питання оборони цих та інших міст.

Проведений аналіз показує, що безпосередня оборона цих міст має покладатися на військові частини ТО, які спільно з іншими складовими сил безпеки та оборони мають перетворити їх на укріплені райони шляхом установлення на підступах до них, їхніх околицях і всередині них інженерних загороджень (бетонних, металоконострукцій, мінно-вибухових загороджень й ін.), перекривати вулиці барикадами тощо. Для цього у складі сил ТО необхідно формувати військові частини народної самооборони з відповідним озброєнням і військовою технікою.

Механізовані (танкові) бригади, бригади Десантно-штурмових військ (ДШВ) мають не безпосередньо обороняти вказані та інші важливі населені пункти, а діяти ззовні, наносити вогневе ураження, проводити контратаки і не давати можливості військам агресора їх блокувати і в подальшому захоплювати.

Довідково. Вивчення досвіду бойових дій у Сирії показує, що для оволодіння важливими населеними пунктами, районами місцевості та звільнення їх від повстанських формувань опозиції, які їх утримували, сирійсько-російські угруповання військ здійснювали їх оточення й ізоляцію від підтримки ззовні. Потім завдавалося кількадедне потужне вогневе ураження авіацією, артилерією, танками, БМП і БТР оточеного противника, і після вогневого розгрому проводилися штурмові дії з оволодіння населеним пунктом (районом місцевості) та зачистка від залишків противника.

До завдань народної самооборони необхідно також включати охорону та оборону важливих об'єктів Повітряних Сил ЗСУ від дій повітряних (морських) десантів, передових (рейдових) загонів та диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ) противника в глибокому тилу держави (аеродромів, у тому числі цивільних аеропортів, позицій військ протиповітряної оборони і радіотехнічних військ, складів, баз, а також мостів, вузлів доріг, важливих берегових об'єктів ВМС ЗСУ тощо).

Тому для ТО в рамках оборони слід додати такі завдання:

- ведення розвідки в інтересах виконання поставлених завдань;
- боротьба з повітряними (морськими) десантами противника, його передовими й рейдовими загонами;
- оборона населених пунктів, важливих районів місцевості, інших важливих об'єктів державної та військової інфраструктури (позицій військ протиповітряної оборони і радіотехнічних військ, аеродромів, складів, баз, берегових об'єктів ВМС ЗСУ тощо);
- контроль над комунікаціями, що використовуються військами (доріг і шляхів, залізниць, мостів, вузлів доріг, місць завантаження (розвантаження) військової техніки, портів тощо).

Положеннями про територіальну оборону України [11, 17] встановлено, що ТО проводиться на адміністративних територіях областей, територія яких є зоною ТО області, й відповідних адміністративних територій районів областей та міст. Але проведений аналіз досвіду подій на сході та півдні України в першій половині 2014 р. показав, що в області (районі, місті) постають

завдання не лише виконання суто завдань ТО, а й *забезпечення безпеки* населення і територій (тобто боротьба з тероризмом, сепаратизмом, бандитизмом, мародерством, організованою злочинністю, саботажем, ліквідація надзвичайних ситуацій тощо).

Досвід цих регіонів та досвід проведення АТО переконливо показали, що незабезпеченість безпеки (акції протесту із сепаратистськими гаслами, блокування місцевим населенням доріг, залізниць, військових колон, перешкодження функціонуванню (захоплення) органів державної влади, об'єктів життєзабезпечення тощо) часто призводить до невиконання або значного утруднення виконання завдань оборони держави. Слід урахувати гібридний характер триваючого на сході України конфлікту і збройних конфліктів майбутнього, а також зростання важливості значення інформаційного протиборства сторін.

Таким чином, на ТО доцільно додатково покласти завдання:

- забезпечення громадської безпеки, охорони громадського порядку;
- протидії злочинності;
- боротьби з тероризмом;
- участі в проведенні діяльності із забезпечення інформаційної безпеки;
- забезпечення безпеки населення і територій, ліквідації надзвичайних ситуацій.

Вивчення досвіду локальних війн і збройних конфліктів показало, що одним зі шляхів успішної боротьби з агресором є всенародний рух опору. За згаданих вище умов для України запровадження всенародного руху опору агресору також є актуальним. Сутність його полягає в тому, що у випадку здійснення повномасштабної збройної агресії проти України відсіч їй дають не лише ЗСУ, інші військові формування, а й до організованої збройної боротьби з ворогом на тимчасово окупованих територіях постають патріотичні сили руху опору народу України. Сили всенародного руху опору мають вести збройну боротьбу на тимчасово окупованих територіях шляхом утворення масового активного фронту в тилу ворога. До їх складу мають входити збройні та спеціальні формування, які виконуватимуть завдання з використанням партизанських способів ведення збройної боротьби і комплектуватимуться переважно патріотично налаштованими місцевими жителями та мешканцями не окупованих територій.

Оскільки всенародний рух опору агресору організуватиметься як на центральному, так і на місцевому рівнях, то його проведення доцільно покласти на ТО. Це визначає необхідність додатково покласти на ТО такі завдання:

- проведення диверсійних дій у тилу противника для знищення (виведення з ладу) військових об'єктів та об'єктів державної та військової інфраструктури, які використовуються противником на окупованих територіях;
- наведення своєї авіації на об'єкти противника й коригування ударів і вогню ракетно-артилерійських засобів, зокрема високоточних;

- захоплення важливих документів, зразків озброєння та військової техніки противника;
- визволення заручників і військовополонених;
- дезорганізація роботи органів окупаційної влади;
- розширення руху опору в тилу противника;
- викриття інформаційно-пропагандистського впливу противника та ведення інформаційної діяльності серед населення на тимчасово окупованих територіях;
- участь у виконанні спеціальних завдань спільно із Силами спеціальних операцій ЗСУ.

Отже, в області (районі, місті) територіальна оборона має не лише виконувати покладені на неї завдання, а й *забезпечити безпеку населення і територій та чинити опір окупанту*. Інших можливостей у цьому для обласних (районних, міських) державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування на сьогодні немає.

Однак військові частини, підрозділи ТО ЗСУ, інших військових формувань, правоохоронних органів мають законодавчо встановлене центральне підпорядкування, і про їх підпорядкування обласним чи районним державним адміністраціям мова не йде. Тобто за виконання завдань ТО, забезпечення безпеки відповідає голова державної адміністрації області (району, міста), а сили, що мають їх виконувати, йому не підпорядковуються й інших у його розпорядженні немає. Зрозуміло, якщо перед командиром військової частини чи підрозділу однієї із силових структур, які виконують покладене завдання ТО в області (районі, місті), центральним органом виконавчої влади (державним органом) буде поставлене інше завдання, то він виконуватиме останнє.

Значить, для забезпечення безпеки та оборони нам необхідно формувати сили безпеки та оборони сектору безпеки і оборони України не лише на державному рівні, а й на обласному (районному, міському). Для цього зазначені сили безпеки та оборони різновідомчого підпорядкування необхідно в особливий період *функціонально об'єднати* як на державному, так і на регіональному (місцевому) рівнях. Цього потрібно досягти в рамках стратегічного планування в секторі безпеки і оборони України, що визначено в [10].

Отже, для організованого забезпечення безпеки та оборони, а не лише для виконання завдань, покладених на ТО, доцільно в особливий період *оперативно підпорядковувати* голові державної адміністрації області (району, міста) сили безпеки та оборони сектору безпеки і оборони України, які розташовуються в області (районі) й залучаються до виконання її завдань.

Для виконання покладених завдань ТО та вирішення організаційних питань, підготовки, управління, всебічного забезпечення військової частини, підрозділи ТО ЗСУ доцільно звести у Війська територіальної оборони зі статусом окремого військового формування (роду військ) у складі ЗСУ. Війська територіальної оборони зі складу ЗСУ разом з військовими частинами, підрозділами інших військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення, що залучаються до виконан-

ня завдань ТО, мають складати *Сили територіальної оборони*.

До складу Сил територіальної оборони слід включити різновідомчі відповідні органи військового управління, військові частини, підрозділи (у тому числі й забезпечення) і навчальні центри. Сили територіальної оборони мають бути функціональним об'єднанням.

Відповідно до визначених завдань у складі Сил територіальної оборони мають формуватися військові частини (підрозділи) оперативного призначення, народної самооборони та всенародного руху опору.

Військові частини (підрозділи) *оперативного призначення* виконують завдання ТО на відповідних територіях під керівництвом обласних (районних, міських) державних адміністрацій, рад оборони областей, міст (у разі їх утворення), у встановлених зонах (районах) ТО, а також у глибині операційних зон (районів) у складі угруповань військ. Покладені завдання вони виконують у взаємодії з територіальними органами, силами і засобами інших військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення, що входять до сил безпеки та оборони.

Військові частини (підрозділи) *народної самооборони*, виконують завдання територіальної оборони щодо оборони населених пунктів, важливих місцевих і військових об'єктів, районів територій у загальній системі оборони ЗСУ. Вони повинні мати необхідне озброєння, військову техніку, обладнувати в інженерному відношенні об'єкти, райони територій, що оборонятимуться, встановлювати мінно-вибухові й інші види інженерних загороджень. Таке завдання ТО має особливе значення для прикордонних областей лівобережної та південної України.

Військові частини (підрозділи, загони) *всенародного руху опору* ведуть асиметричні бойові дії в рамках руху опору на тимчасово окупованих територіях (спільно із Силами спеціальних операцій). Їх підготовку в мирний час та управління в особливий період має здійснювати Командування Сил спеціальних операцій ЗСУ спільно з керівництвом РМ АРК, обласних державних адміністрацій за програмами спеціальної підготовки.

Однією з важливих проблем ТО є її матеріально-технічне, медичне та інші види забезпечення. Слід констатувати, що в жодному документі з ТО остаточно не вирішені питання організації видів забезпечення військових частин, підрозділів під час виконання завдань ТО різновідомчими силами безпеки і оборони в областях (районах). Не знайшло свого вирішення це складне питання й у згаданих Положеннях про територіальну оборону України [11, 17]. Без сумніву, це питання потребує ретельного вивчення та свого остаточного вирішення, адже без цього неможливо розраховувати на успішне виконання завдань ТО. Наріжним має бути підхід до утворення єдиної централізованої системи матеріально-технічного, медичного та інших видів забезпечення (зокрема з використанням місцевої промислової бази і ресурсів) як складової системи логістики ЗСУ.

Існуюча система управління ТО відповідно до [10] та [11, 17] охоплює: Президента України, Верховного Головнокомандувача ЗСУ, який здійснює стратегічне керівництво ТО через Ставку Верховного Головнокомандувача (в разі її утворення); начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗСУ, Генеральний штаб ЗСУ – безпосереднє керівництво територіальною обороною на всій території України через Командування Сухопутних військ ЗСУ; управління оперативних командувань – у межах військово-сухопутних зон оперативних командувань; Раду Міністрів АР Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські (в особливий період – відповідні ради оборони) державні адміністрації – в межах установлених зон територіальної оборони; районні державні адміністрації (районні військові адміністрації в разі їх утворення) – в районах територіальної оборони.

Система органів управління ТО показана на *рисунок 1*.

Проведений аналіз показав, що така система управління ТО є багатоступеневою та структурно складною, має істотні невизначеності, дублювання функцій, є неповороткою та потребує вдосконалення. Якщо простежити шлях і термін проходження, наприклад, наказу (розпорядження) від Президента України, Верховного Головнокомандувача ЗСУ щодо виконання певних завдань ТО до виконавців, то він має пройти шість управлінських інстанцій! Створена система управління може бути прийнятною для мирного часу та в разі, якщо ТО розглядати як самостійний вид стратегічних дій, не пов'язуючи її з необхідністю ведення оборони в масштабі держави.

Крім того, згідно зі статтею 16 [18] та положеннями [13], із розділенням посади начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України на Головнокомандувача Збройних Сил України і начальника Генерального штабу Збройних Сил України функція керівництва ТО перейде до Головнокомандувача Збройних Сил України. Саме він за пропозицією начальника ГШ ЗСУ, у разі виникнення необхідності, надаватиме пропозиції Верховному Головнокомандувачу ЗСУ на введення в дію Зведеного плану територіальної оборони України. На нього покладатиметься й керівництво виконанням значної кількості складних, різноманітних та масштабних завдань ТО, зокрема із забезпечення безпеки та оборони, великою чисельністю особового складу Сил територіальної оборони різновідомчого підпорядкування, складністю його підготовки до виконання завдань, планування, управління, забезпечення тощо. Із цієї причини залучення Генерального штабу ЗСУ до керівництва виконанням завдань ТО не може бути доцільним. Звідси випливає, що для керівництва виконанням покладених завдань ТО на всій території держави Головнокомандувач Збройних Сил України має спиратися на певний орган військового управління.

Неясним є встановлене в пункті 5 [17] положення щодо надання повноважень Командуванню Сухопутних військ ЗСУ з організації територіальної оборони на всій

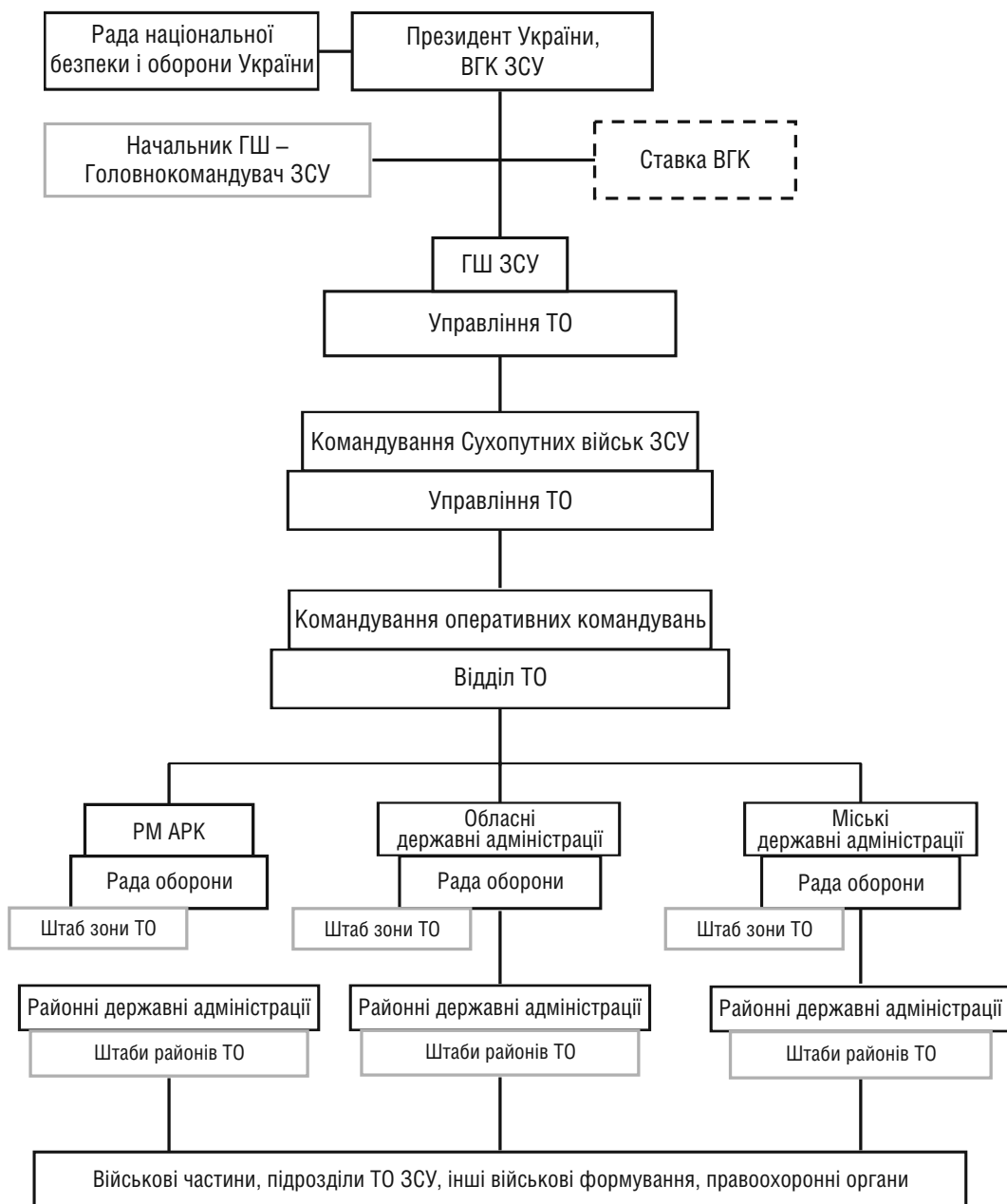

Рис. 1. Система органів управління ТО

території України. Адже Командування Сухопутних військ ЗСУ наділене законодавчими повноваженнями стосовно Сухопутних військ ЗСУ і не має повноважень (на кшталт повноважень Генерального штабу ЗСУ як «головного військового органу з планування оборони держави, управління застосуванням Збройних Сил України, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, та правоохоронними органами...») [10] стосовно інших військових формувань, правоохоронних органів, які

беруть участь визначеним складом у виконанні завдань ТО, а також щодо Ради Міністрів АР Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських (в особливий період – відповідних рад оборони), районних державних адміністрацій, котрі здійснюють управління ТО в межах установлених зон (районів) територіальної оборони. До того ж, Командування Сухопутних військ ЗСУ, згідно з положенням [13], у перспективі також позбавляється управлінських функцій. Із цієї причини сформоване управління територіальної оборони Командування Сухопутних військ ЗСУ є зайвим.

Виникають сумніви щодо доцільності покладання виконання завдань ТО на командувачів та управління оперативних командувань. Адже плани ТО зон і районів ТО розробляються штабами зон і районів ТО із залученням представників відповідних органів управління силових структур, командирів військових частин, підрозділів, що залучаються до виконання завдань у зоні (районі) ТО. У цих планах мають відобразитися весь комплекс завдань ТО і порядок їх виконання військовими частинами і підрозділами та низка інших питань. За такого підходу в управліннях оперативних командувань розроблятимуть, згідно із [17], не Замисел та План територіальної оборони військово-сухопутної зони, а тільки План територіальної оборони військово-сухопутної зони до якого входитимуть плани ТО зон (районів, міст) ТО відповідної військово-сухопутної зони, оперативного командування. Адже плани ТО областей, районів, міст охоплюватимуть завдання ТО як державного, так і військового значення, зокрема оперативних командувань. Тобто роль управлінь оперативних командувань полягатиме в механічному об'єднанні кількох планів ТО зон (районів, міст) ТО (фактично п'яти-восьми областей, міст) у план територіальної оборони відповідної військово-сухопутної зони. Чи буде це доцільним, адже проведення такого планування задіюватиме значну кількість генералів і офіцерів на постійній основі? На думку автора, доцільно розглядати участь управлінь оперативних командувань у плануванні ТО в обласних державних адміністраціях, які територіально належать до певної військово-сухопутної зони.

Поряд із цим, організація та керівництво ТО в зонах (районах) ТО, згідно із [17] та Положенням про раду оборони Автономної Республіки Крим і області [21], покладаються на голову РМ АРК, голів обласних (районних, міських) державних адміністрацій (голів відповідних рад оборони). Натомість роль командувачів, управлінь оперативних командувань може зводитися лише до координації виконання завдань ТО головами обласних (районних, міських) державних адміністрацій (голів відповідних рад оборони), які виконуватимуться згідно з їхніми планами ТО. Однак командувачі, управління оперативних командувань не наділені законодавчими повноваженнями з управління обласними (районними, міськими) державними адміністраціями (головами відповідних рад оборони).

Довідково. Згідно із Законом України «Про Кабінет Міністрів України» [19] та Законом України «Про місцеві державні адміністрації» [20], виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади держави.

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. Місцеві державні адміністрації у своїй діяльності керуються Конституцією України, законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів

України, актами Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації очолюються головами відповідних місцевих державних адміністрацій. На виконання наданих законодавством повноважень голова місцевої державної адміністрації видає розпорядження.

Голови місцевих державних адміністрацій координують діяльність територіальних органів, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та сприяють їм у виконанні покладених на ці органи завдань.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність місцевих державних адміністрацій.

Місцеві державні адміністрації та їх голови при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України та підзвітні й підконтрольні йому.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України.

Місцеві державні адміністрації та їх голови при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України.

Тож пропонується для надання функції забезпечення управління ТО Генеральним штабом ЗСУ (у перспективі – Головнокомандувачем Збройних Сил України) на базі управління ТО Головного оперативного управління Генерального штабу ЗСУ, управління територіальної оборони Командування Сухопутних військ ЗСУ сформувати Центр управління ТО ЗСУ. Його основними функціями доцільно визначити планування ТО під керівництвом Генерального штабу ЗСУ, а в особливий період – забезпечення управління Генеральним штабом ЗСУ (у перспективі Головнокомандувачем Збройних Сил України) з виконання завдань ТО. Цей підхід надасть можливість зосередити зусилля Генерального штабу ЗСУ на стратегічному плануванні застосування та виконання функцій стратегічного керівництва ЗСУ під час відсічі збройній агресії [13, 18]. Крім того, за такого підходу відпаде також необхідність управління (організації) ТО командувачами й управліннями Сухопутних військ ЗСУ та оперативних командувань, на які покладено виконання значної кількості складних завдань з оборони держави та які мають зосереджувати основні зусилля на бойовій і мобілізаційній готовності підпорядкованих військових частин і підготовці та проведенні операцій.

Особливо слід зупинитися на питанні ведення ТО в зоні (районі), смузі проведення військових операцій (бойових дій). У пункті 3 [17] зазначається, що «територіальна оборона України є системою загальнодержавних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період на всій території України або в окремих її місцевостях (крім зон/районів проведення бойових дій)». Це положення ввійшло й до керівних документів ЗСУ. Попри це, таке твердження є суперечливим. Адже виконання покладених сьогодні на ТО таких завдань, як охорона й захист державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій, боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконно утвореними

озброєними формуваннями, підтримання правового режиму воєнного стану й інших, буде притаманним Силам територіальної оборони, які виконуватимуть їх не лише у внутрішніх областях держави, а й у зоні (районі), смузі проведення військових операцій (бойових дій). Це підтверджується й досвідом проведення АТО на сході України, коли військові частини і підрозділи військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення виконували завдання, властиві ТО, на контрольованій ними території Донецької та Луганської областей. Зрозуміло, що військові частини й підрозділи виконуватимуть завдання ТО не на лінії ведення боїв, а щонайменше за бойовими порядками бригад (батальйонів) першого ешелону та в щойно звільнених населених пунктах і важливих районах місцевості. У цьому випадку військові частини і підрозділи, що виконуватимуть завдання ТО в районах проведення операцій (бойових дій), мають бути підпорядковані командувачам відповідних угруповань військ (сил).

Досвід діяльності Дніпропетровської та інших обласних державних адміністрацій сходу та півдня України навесні 2014 р. з протидії сепаратистським формуванням, підтримання безпеки, виконання завдань ТО показує, що в умовах сьогодення доцільно покласти організацію та безпосереднє керівництво виконанням завдань ТО на обласні й районні (міські) державні адміністрації за участі органів місцевого самоврядування; в особливий період організацію та керівництво виконанням завдань ТО покласти на ради оборони РМ АРК, областей, міст згідно з [21].

Відповідно до [17], для реалізації повноважень щодо підготовки до ТО в мирний час та в особливий період, а також ведення ТО у РМ АРК, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях утворюються штаби зон ТО, а в районних державних адміністраціях – штаби районів ТО. Очолюють штаби зон (районів) ТО відповідні військові комісари (Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст).

Проте покладання на відповідних військових комісарів (Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст) управління штабами зон (районів) ТО не може бути виправданим. Адже у випадку мобілізації військові комісари виконуватимуть покладені на них завдання з її проведення і навряд чи зможуть у необхідному обсязі очолювати штаби зон (районів) ТО, особливо якщо вона здійснюватиметься поетапно (чергами, за досвідом 2014–2017 рр.) та ще й із проведенням певних заходів демобілізації.

Водночас, відповідно до статей 73, 75 Кодексу цивільного захисту України [22] та визначеного в Положенні про єдину державну систему цивільного захисту [23], для управління в режимі повсякденного функціонування суб'єктами забезпечення цивільного захисту, координації дій органів управління та сил цивільного захисту на регіональному рівні утворюються та функціонують центри управління в надзвичайних ситуаціях. Для безпосереднього управління аварійно-рятувальними та іншими невідкладними роботами під час виникнення будь-якої надзвичайної ситуації призначається керівник

робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Для безпосередньої організації та координації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації утворюється штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Для боротьби з тероризмом та проведення антитерористичних операцій згідно з положеннями, викладеними в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [24], Законі України «Про Службу безпеки України» [25] та Концепції боротьби з тероризмом [26], при регіональних органах Служби безпеки України утворюються координаційні групи та їхні штаби. До складу координаційних груп при регіональних органах Служби безпеки України входять керівники регіональних органів Служби безпеки України, територіальних органів Національної поліції України, регіональних органів і територіальних підрозділів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, відповідних органів з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення Автономної Республіки Крим, обласних, Київської, Севастопольської міських державних адміністрацій; у регіонах, де дислоковані органи охорони державного кордону, підрозділи Управління державної охорони України, – їх керівники, а також *представники інших місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій.*

Склад координаційних груп затверджується відповідно Радою міністрів Автономної Республіки Крим, головою обласної державної адміністрації, головою виконавчого органу Київської чи Севастопольської міської ради.

Проведений аналіз показує, що для здійснення наданих повноважень голова державної адміністрації має очолювати кілька регіональних різновідомчих органів управління щодо виконання завдань з мобілізації, оборони, ТО, забезпечення безпеки, боротьби з тероризмом, запровадження заходів правового режиму воєнного стану, ліквідації надзвичайних ситуацій тощо. За такого підходу надто складно планувати й реалізовувати виконання завдань з ТО, організувати взаємодію, всебічне забезпечення та управління на місцевому рівні. Звичайно, це призводить до дублювання функцій, неузгодженості дій, нерационального використання ресурсів, сил і засобів, задіяних для виконання завдань як з питань ТО, так і безпеки та оборони. Крім завдань ТО, на голову державної адміністрації (голову ради оборони) покладаються завдання з координації та контролю за переведенням на роботу в умовах особливого періоду підприємств, установ та організацій, що перебувають у державній або комунальній власності та залучаються місцевими органами виконавчої влади до виконання мобілізаційних завдань (замовлень); спрямування діяльності місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій в інтересах оборони держави; організації виконання завдань з відбудови господарських об'єктів та відновлення ресурсів, втрачених під час ліквідації збройного конфлікту чи відсічі збройній агресії проти України; організації забезпечення населення продовольчими та іншими товарами,

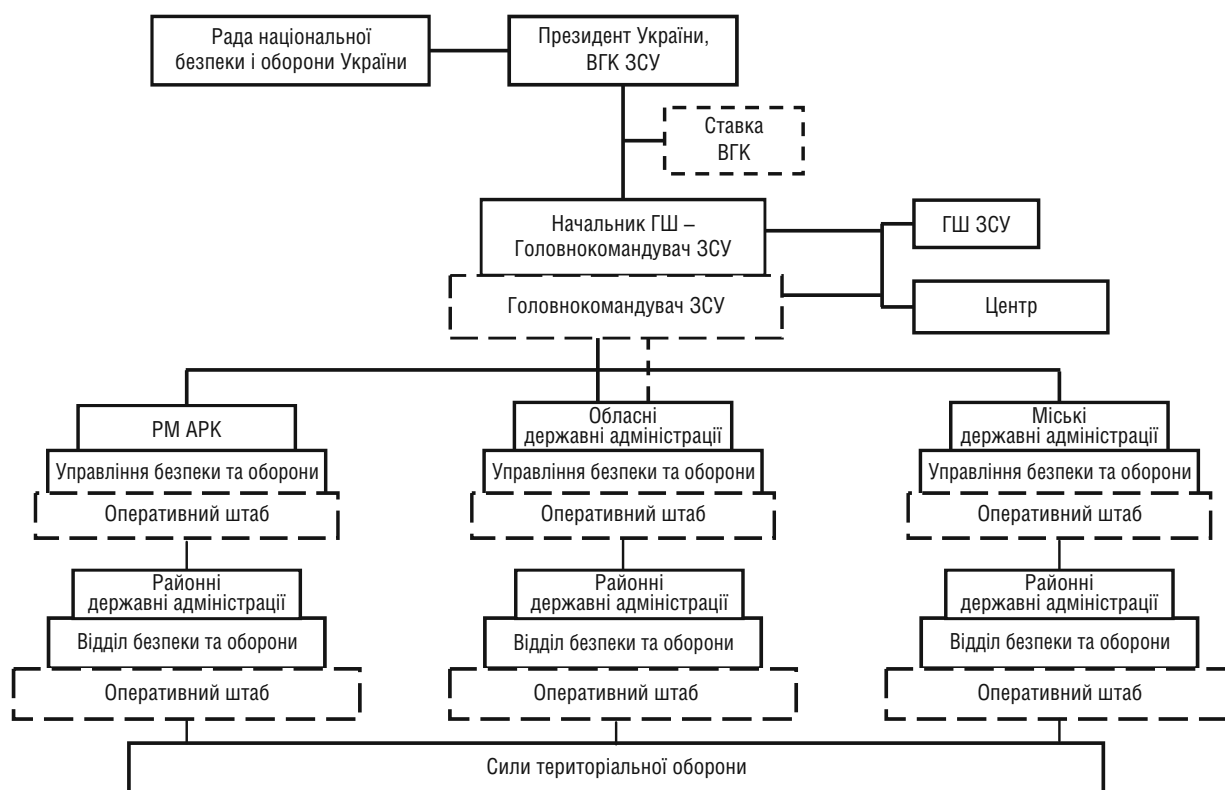

Рис. 2. Пропонована система органів управління ТО

медичним обслуговуванням, послугами зв'язку, транспорту, комунальними, побутовими тощо.

З наведеного випливає, що з метою централізованої організації, підготовки, планування та управління виконанням завдань ТО в місцевих державних адміністраціях областей (районів, міст) доцільно утворити управління (відділи) безпеки та оборони. До їх складу мають увійти відділи (сектори): оборонний, мобілізаційної підготовки та мобілізації, територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, територіальної оборони, координаційні групи та їх штаби (із боротьби з тероризмом), центри управління в надзвичайних ситуаціях. В особливий період вони утворюватимуть оперативний штаб в обласних, районних, міських державних адміністраціях (радах оборони). Оперативному штабу мають оперативно підпорядковуватися сили й засоби військових формувань та правоохоронних органів, які залучатимуться до виконання завдань ТО у відповідній зоні (районі). Очолювати управління (відділи), штаби безпеки та оборони, на думку автора, повинні кадрові офіцери ЗСУ, оскільки провідним формуванням у виконанні завдань ТО є ЗСУ. Зазначені офіцери повинні мати необхідну підготовку як із завдань оборони, так і з завдань організації безпеки. До складу управлінь (відділів), оперативних штабів також мають входити на постійній основі представники територіальних органів силових відомств, які входять до сил безпеки та оборони сектору безпеки і оборони України. Управління (відділи), оперативні штаби доцільно укомплектовува-

ти офіцерами запасу різних силових структур та утримувати у складі відповідних державних адміністрацій, а в особливий період здійснювати їх мобілізацію. Крім того, для підвищення їхнього професійного рівня потрібно регулярно проводити підготовку в Національному університеті оборони України, інших навчальних закладах голів обласних, районних, міських державних адміністрацій та співробітників управлінь (відділів) безпеки та оборони з питань ТО на короткострокових курсах.

Слід ще раз наголосити, що за наведених умов із системи управління територіальною обороною виключаються зайві ланки управління ТО: Командування і управління Сухопутних військ ЗСУ та Командування й управління оперативних командувань.

Отже, за результатами проведеного дослідження організація, підготовка та здійснення територіальної оборони має покладатися:

- загальне керівництво – на Президента України, Верховного Головнокомандувача ЗСУ;
- безпосередньо на всій території України – на начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗСУ, в перспективі – Головнокомандувача ЗСУ, при цьому на Генеральний штаб ЗСУ покладатимуться планування ТО, а на Центр ТО ЗСУ – планування та забезпечення управління ТО Головнокомандувачем ЗСУ;
- безпосередньо в Автономній Республіці Крим, областях, районах (містах) – на РМ АРК, обласні (районні, міські) державні адміністрації (ради оборони).

Система органів управління ТО, що пропонується, показана на *рисунок 2*.

Наведені пропозиції необхідно першочергово реалізувати в прикордонних областях (районах) лівобережжя та на півдні держави. Адже в разі підготовки збройної агресії та створення угруповань військ (сил) поблизу державного кордону з Україною сили спеціальних операцій, парамілітарні формування противника розпочнуть діяти значно раніше. Отже, Сили територіальної оборони в прикордонних областях повинні мати випереджальну бойову та мобілізаційну готовність, розгортатись і готувати ключові міста, інші важливі населені пункти (райони місцевості) та об'єкти до оборони, виконувати решту завдання ТО, в тому числі забезпечення безпеки, від виявлення загрози застосування воєнної сили проти України й до створення агресором угруповань військ (сил) поблизу державного кордону України.

Таким чином, реалізація викладених поглядів і наданих пропозицій з організації, підготовки, планування і здійснення територіальної оборони, на думку автора, дасть змогу вдосконалити ТО та наблизити її до потреб сьогодення і найближчого майбутнього відповідно до загроз у воєнній сфері, конкретизувати завдання ТО і спростити систему управління нею, що має забезпечити ефективніше виконання покладених завдань з оборони України.

Для реалізації розроблених положень і наданих пропозицій необхідно також удосконалити чинне законодавство та конкретизувати положення ТО у відповідних нормативно-правових актах з урахуванням потреб реаль та набутого досвіду.

Перелік літератури

1. Романченко І. С., Фролов В. С., Палій В. В. Шляхи підвищення ефективності системи управління територіальною обороною України / І. С. Романченко, В. С. Фролов, В. В. Палій // Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 6–11.
2. Сергєєв К. Територіальна оборона. Міфи і реальність / К. Сергєєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://censor.net.ua/blogs/103292/teritorialna_oborona_mfi_realnist.
3. Якубець І. Проблеми обороноздатності держави / І. Якубець // День. – 2014. – № 161.
4. Якубець І. Україна: проблеми територіальної оборони / І. Якубець; Центр досліджень армії, конверсії і роззброєння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : cads.org.ua/ru/comments/339.
5. Территориальные войска ФРГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zvo.su/voennye-problemy/territorialnye-voyska-frg.html>.
6. Развитие территориальной обороны: зарубежный опыт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sarbaz.kz/ru/analytics/razvitie-territorialnoy-oborony-zarubegnuy-opyt-172842123/>.

7. Правительство Польши приняло законопроект по созданию Войск территориальной обороны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://censor.net.ua/news/412194/pravitelstvo-polshi-prinyalozakonoproekt-po-sozdaniyu-voysk-territorialnoy-oborony>.

8. Войска территориальной обороны (ТерО) Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.modernarmy.ru/article/176>.

9. Федеральный закон «Об обороне», с изменениями от 29 декабря 2017 года, № 473-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pravo.gov.ru. – 29.12.2017. – № 0001201712290090.

10. Закон України «Про оборону України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

11. Положення про територіальну оборону України : Указ Президента України № 225 від 27 березня 1998 р., зі змінами.

12. Матеріали науково-практичної конференції з ТО в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського, березень 2018, бібліотека НУОУ.

13. Стратегічний оборонний бюлетень України : Указ Президента України № 240/2016 від 6 червня 2016 р.

14. Державна програма розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року : Указ Президента України № 73/2017 від 22 березня 2017 р.

15. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України : Указ Президента України № 92/2016 від 14 березня 2016 р.

16. Воєнна доктрина України : Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р.

17. Положення про територіальну оборону України : нова редакція : Указ Президента України № 406 від 23 вересня 2016 р.

18. Закон України «Про національну безпеку України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

19. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 13. – Ст. 222; зі змінами.

20. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190; зі змінами.

21. Положення про раду оборони Автономної Республіки Крим і області : Постанова Кабінету Міністрів України № 507 від 21 березня 2007 р.

22. Кодекс цивільного захисту України // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 34–35. – Ст. 458; зі змінами.

23. Положення про єдину державну систему цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України № 11 від 9 січня 2014 р.; зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 825 від 16 листопада 2016 р.

24. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180, зі змінами.

25. Закон України «Про Службу безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382; зі змінами; вводиться в дію Постановою ВР № 2230-ХІІ (2230-12) від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 383).

26. Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України №230/2013 від 25 квітня 2013 р.